

BLOKBREKEN, EEN UITSTERVEND ZUID-LIMBURGS AMBACHT

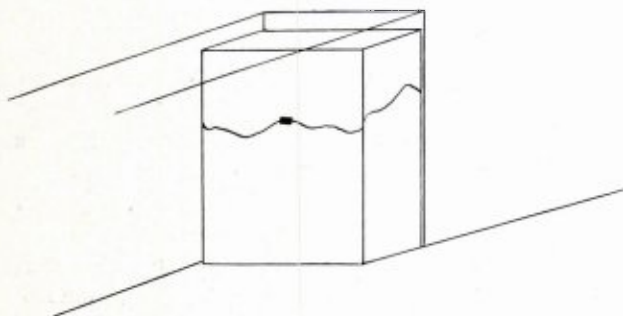
door ANNIE KLEYNEN en HENK HILLEGERS

foto's Jan van Eijk

(Slot)

9. *Het „umlôte van unnu sjtool”*: (het laten omvallen van een stuk mergel zoals bijv. de „pik-sjtool”)

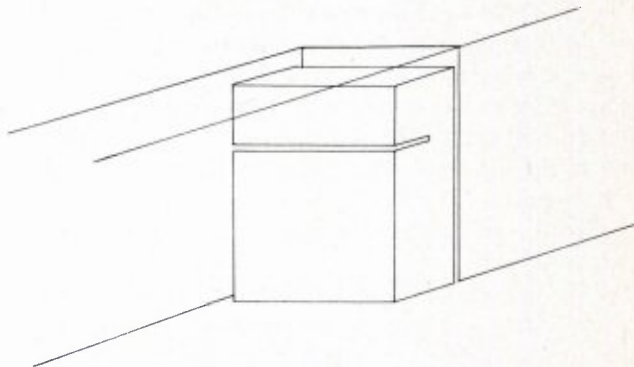
Als het zover is dat de „sjtool” eruit gehaald kan worden, zoekt de breker eerst naar het „leeger”. Mergel is opgebouwd uit lagen. Soms zit er een heel dun laagje schelpen tussen het „leeger”. Een ervaren breker ziet dit meteen. Omdat het erg moeilijk is de „sjtool” in z'n geheel van de plaats te halen en omdat de mergel toch breekt als de „sjtool” omvalt, wordt de „sjtool” in twee gedeelten eruit gehaald. Met een stomp ijzer maakt de breker een gat in de mergel ter hoogte van het „leeger”. Hij plaatst de koevoet in dit gat en na enig wrikken breekt de mergel. Met de koevoet wordt het bovenste gedeelte opgetild en opzij getrokken. Naast de „sjtool” is inmiddels het „bit” klaargemaakt waar het stuk op terecht komt.

Tekening 6. Hier de „sjtool” als hij van alle kanten vrij is. Het „leeger” is in de mergel getekend. Het zwarte blokje is het gat waarin de koevoet geplaatst wordt.

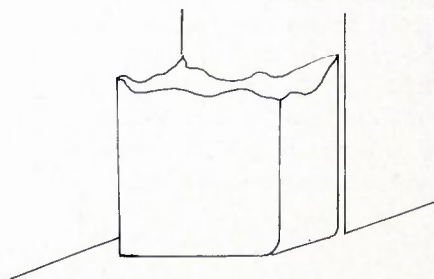
Als zich in de „sjtool” geen „leeger” bevindt, wat overigens zeer zelden voorkomt, en het is niet mogelijk de „sjtool” in z'n geheel eruit te halen gaat de breker op een andere manier te werk. Op een afstand

van 50 tot 53 cm van bovenaf wordt de „sjtool” ingezaagd. Daarna wordt het bovenste stuk er met een koevoet vanaf getild.

Tekening 7. In deze „sjtool” bevindt zich geen „leeger”. Daarom heeft de breker de „sjtool” ingezaagd waarna hij met een koevoet het bovenste stuk losbreekt en ervan af tilt.

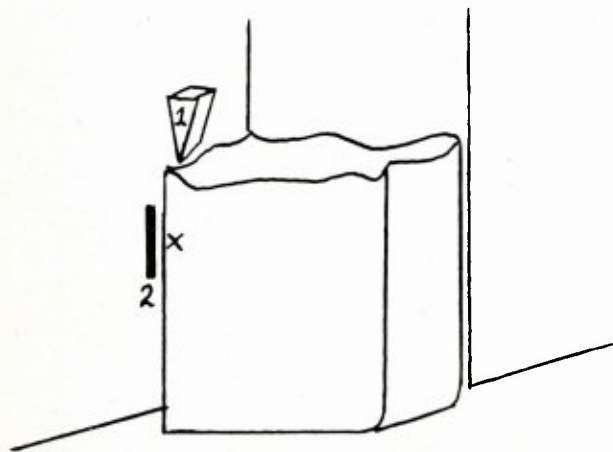
Om de rest van de „sjtool” er nog uit te halen vergt heel wat tijd en krachten. De losse mergel aan de voet van de „sjtool” wordt verwijderd. Beneden in de „sjtool” wordt een „kiel” ingeslagen met de zware

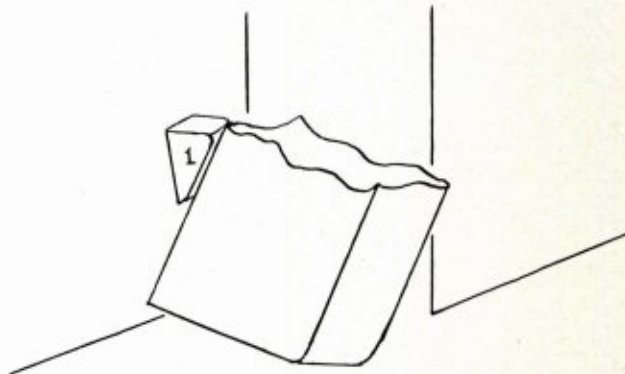
Tekening 8. Het bovenste stuk van de „sjtool” is ervan af. Beneden is het stuk losgemaakt van de vloer en de scherpe rand is afgestompd.

hamer. Als de „sjtool” nu niet breekt wordt de „kiel” weggenomen en een koevoet in diens plaats gezet. Als de „sjtool” los is gebroken stoot de breker beneden met een beitel de scherpe rand van de „sjtool” af omdat het erg moeilijk is om het zware stuk over een rechte hoek te kantelen.

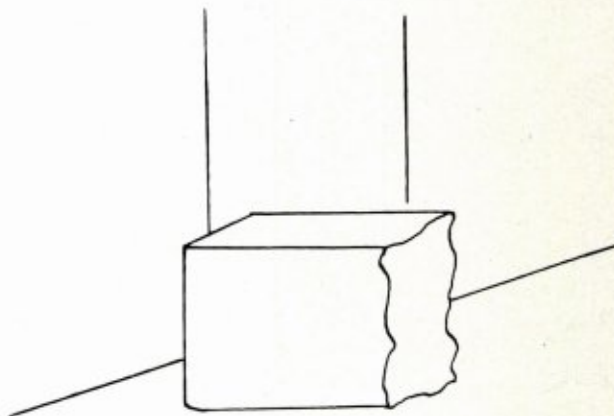
Vóór de „sjtool” wordt „u bit” gemaakt. Boven op het stuk mergel wordt een houten driehoek gelegd met één punt in de „voar” die het stuk scheidt van de achterwand. Zie nummer 1 in tekening 9. In de „voar” langs de achterwand wordt een stuk hout klem gezet met een koevoet. Het stuk hout dient om de mergel te beschermen. Doordat de breker de koevoet naar zich toe trekt komt het stuk naar voren. De houten driehoek zakt naar beneden in de „voar” die langzaam breder wordt. Het voorkomt dat de „sjtool” terugvalt op zijn oude plaats als de breker bezig is met het stuk naar voren te trekken. Als het stuk mergel eenmaal over een bepaald punt is zodat het gewicht het stuk vanzelf naar voren drukt, laat de breker de „sjtool” los die vanzelf omvalt. Soms is het makkelijker om de „sjtool” in zijn geheel om te laten vallen. Eerst wordt natuurlijk het „bit” geschept. Zie foto 16.

Tekening 9. De „sjtool” staat nog recht. Het driehoekig stuk hout ligt op de „voar”. Bij X wordt de koevoet tegen het stuk hout in de „voar” gezet (2).

Tekening 10. De „sjtool” begint te kantelen. Het stuk hout zakt in de breder wordende „voar” en verhindert dat de „sjtool” terugvalt op z’n oude plaats.

Tekening 11. De „sjtool” ligt om.

Daarna wordt de „sjtool” als in voorgaande beschrijving omver getrokken. Soms komt de mergel klem te zitten tegen het plafond. Zie tekening 12.

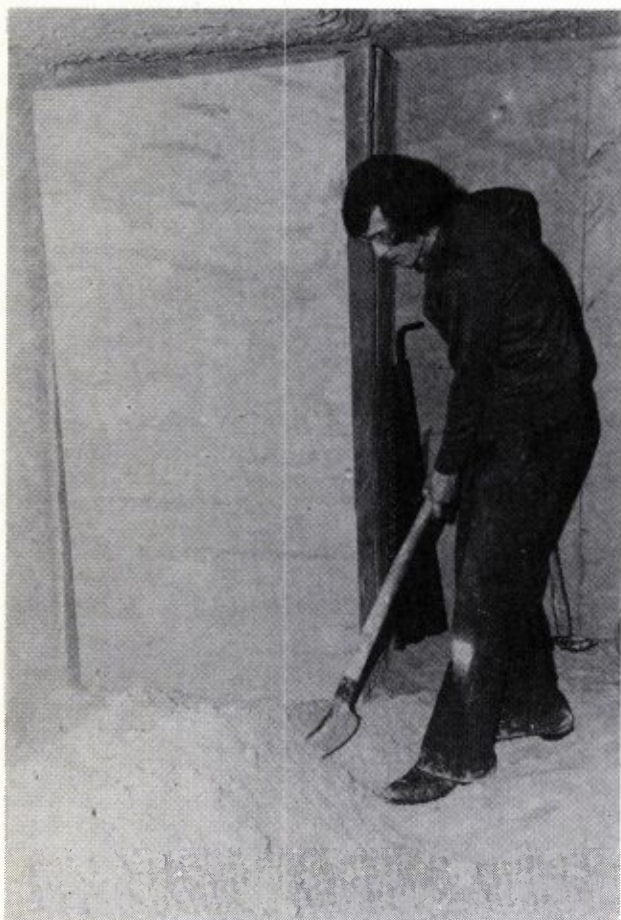
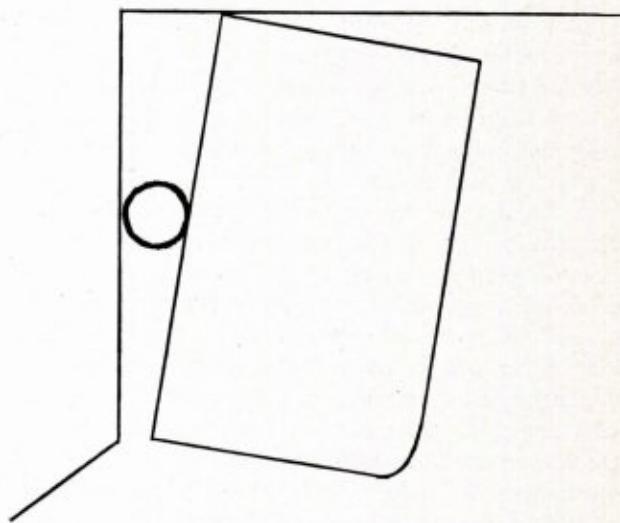
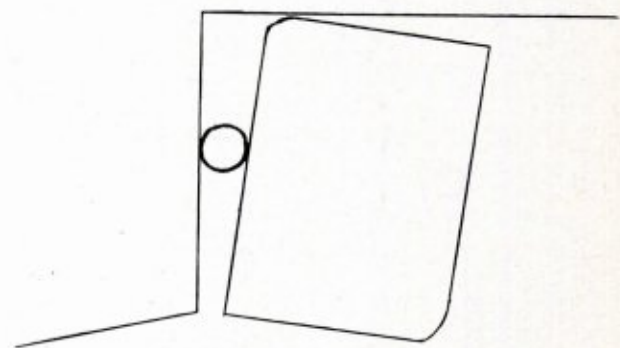

Foto 16. De breker is bezig met het „bit” te scheppen. Het „bit” wordt altijd langer gemaakt dan de hoogte van de „sjtool”. Dit wordt gedaan om de mergel toch nog te kunnen beschermen als de „sjtool” in de val naar voren schuift. Als het „bit” net lang genoeg zou zijn zou de kop van de „sjtool” beschadigd worden.

Bij het omlaten vallen van de „sjtool” in zijn geheel, wordt in plaats van een driehoekig stuk hout gebruik gemaakt van een „wel”. Als de „sjtool” klem zit tegen het plafond, wordt boven de hoek eraf geslagen. Zie tekening 13. In de taal van de blokbrekers wordt dit „ratnakke” genoemd. Letterlijk de nek eraf slaan.

Tekening 12. Als de „sjtool” in z'n geheel eruit wordt gehaald, is de kans groot dat de mergel klem komt te zitten tegen het plafond.

Tekening 13. Na het „ratnakke” kan de „sjtool” gewoon omvallen.

Als de „sjtool” omvalt en bijvoorbeeld maar in twee stukken breekt, wordt het grootste stuk nog een keer in twee stukken verdeelt. Met een zware hamer wordt een „kiel” in de mergel geslagen waardoor deze breekt. Zie foto 17.

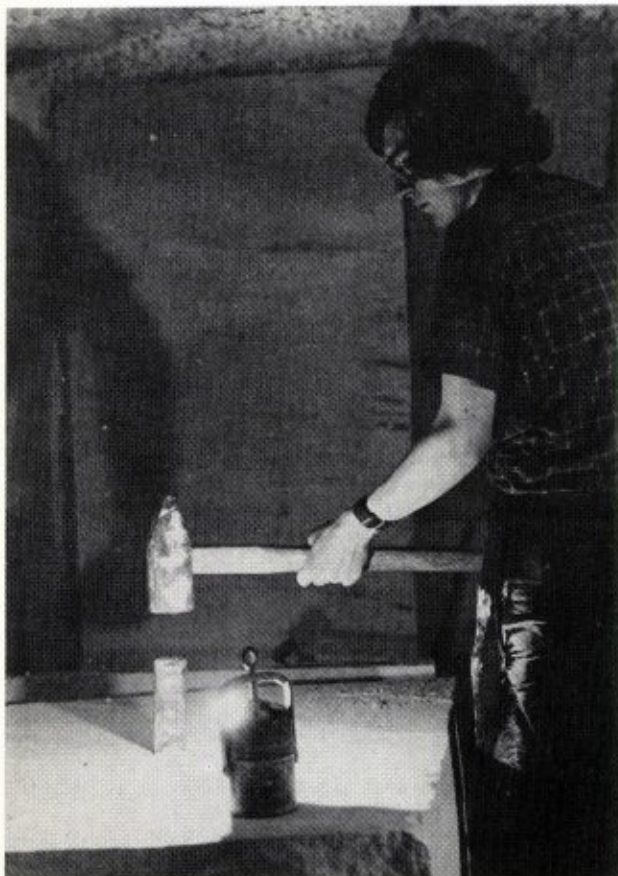

Foto 17. De „sjtool” is omgevallen en in twee stukken gebroken. Het grootste van de twee wordt nu nog een keer gedeeld. De breker slaat met de zware hamer een „kiel” in de mergel waardoor het stuk breekt.

De stukken worden met behulp van „wellen” verplaatst. Dat dit soms op de vreemdste manieren gebeurt is duidelijk te zien op foto 18.

Op foto 18 is duidelijk te zien dat de breker naast het „sjaap” nog „unnu sjtool” heeft gezaagd. Dit is de zogenaamde „gekierde sjtool”. Alle stukken uit een rij of alle „sjteul” zijn ongeveer 53 cm breed, 83 cm lang terwijl de hoogte afhankelijk is van de hoogte van het plafond. Een „gekierde sjtool” is 83

cm breed, 53 cm lang en dezelfde hoogte als de andere stukken. Een „gekierde sjtool” wordt gezaagd omdat het „werk” een bepaalde breedte moet hebben. Deze maat alsmede de maat van de „sjteul” worden door de gemeente vastgelegd en alle brekers moeten zich hieraan houden.

De laatste „sjtool” uit een rij is de „pilarsjtool”. Deze „sjtool” moet afgezaagd worden langs de muur. Het handvat wordt van de zaag afgehaald en anders erop geplaatst zodat het handvat van opzij zit. Nu kan de breker de zaag makkelijker hanteren hoewel er bij dit werk meestal veel „vleege gevange” worden. „Vleege vange” is het blokbrekerswoord voor schaafwondjes krijgen op de handen door langs de muur te schuren.

WOORDVERKLARING

1. Sjaep: het eerste stuk van een rij, dat van alle kanten moet worden losgemaakt behalve van de achterkant. Schap was vroeger de benaming voor het bovenste deel van een keukenkast.
2. Kas: het onderste stuk van het schap dat apart wordt weggehaald.
3. Piksjtool: het tweede stuk van een rij dat met klein gereedschap van achter moet worden losgemaakt vanwege de beperkte ruimte.
4. Sjtool: de volgende stukken van een rij die eruit gehaald worden.
5. Pilarsjtool: het laatste stuk van de rij dat langs de muur of de pilaar moet worden afgezaagd.

6. Hui: de ruimte die onder het plafond wordt gemaakt om de stukken van de bovenkant los te maken.
7. Kaele of huie: het maken van de hui.
8. Oonderhui: de ruimte tussen het schap en de kas.
9. Voar: gleuven die gemaakt worden om de stukken mergel los te krijgen.
10. Voarsjtuk: plaat mergel van ongeveer 5 cm dik die uit de gleuf wordt gehaald.
11. Leeger: horizontale streep in de mergel, vaak door een schelpenlaag gevormd.
12. Bant: een verticale scheur in de mergel.
13. Holle bant: een scheur in de mergel waar de mergel uit elkaar is geweken zodat er een opening is ontstaan.
14. Toeë of gesjloote bant: een scheur die dicht is gebleven.
15. Gcsjleepe bant: een dichte scheur die geen oneffenheden vertoont.
16. Liekende bant: een scheur die overhelt naar links of naar rechts.
17. Sjtriep: een scheur die naderhand weer is dichtgeslibt met mergel. Meestal wit van kleur.
18. Eard: afkorting van eardpiep. Ook wel örregelpiep of öllegerpiep genaamd. Dit is een geologische orgelpijp.
19. Donderpeel: sigaarvormig overblijfsel van een belemniet. Vroeger dachten de brekers dat ze afkomstig waren van de donder.
20. Zie-appel: overblijfsel van een zee-egel.
21. Heard: in Maastricht zegt men tow. Dikke laag mergel die vol fossielen zit. Ze is daardoor sterk en bijzonder geschikt als plafond.
22. Zwieel: andere benaming voor de tow-bank die alleen in Sibbe gebruikt wordt.
23. Sjprunk: in Sibbe zegt men toelever. Dit is een klein scheurtje dat bij een bant begint.
24. Sjiensjtuk: zeer smal schap waar vroeger mee gewerkt werd. Het werd helemaal kapot geslagen om het eruit te krijgen.
25. Laai: de laadplaats waar de blokken op de kar worden geladen.
26. Berreg: men gaat de berg of de heuvel *in*. Vandaar dit woord voor mergelgroeve.
27. Melcger of merregel: mergel.
28. Blokbrèker: diegene die in de groeve mergel breekt.
29. Berregboom: beitel die langer en korter gemaakt kan worden.
30. Blokzèg: grote zaag waarmee de mergel tot kleinere stukken gezaagd wordt.
31. Kitting: een ketting die aan een stuk ijzer is bevestigd en dienst doet als schietlood.
32. Smoutslempke: klein olielampje dat gebruik werd voor de carbidlamp in de handel kwam.
33. Carbiedslaamp: lamp die op carbid brandt.
34. Krèbber: soort harkje waarmee de losse mergel uit de voor wordt gehaald.
35. De kas stoete: het losmaken van de kast van de achterwand en een zijkant.
36. Lokke: het uittrekken van het schap met behulp van een koevoet.
37. Voote: de vloer uitdiepen op zoek naar betere mergel. (ontstaan van etages)
38. Piepe: het maken van pijpen door vuursteenbanken heen naar boven of naar beneden op zoek naar betere mergel.
39. Pot of putsje stoete: bij het maken van de voor wordt een stuk uitgestoten tot men genoeg plaats heeft voor de punt van de opzetzaag.
40. Lappe: het gelijk maken van de achterwand als het schap eruit is gebroken.
41. Vlecg vange: het schaven van de hand bij het zagen van mergel.
42. Ratnakke: wegstoten van de punt van de stoel zodat deze niet klem komt te zitten tegen het plafond als hij naar voren wordt gehaald.
43. Moatblok: blok met bepaalde afmetingen. (83 bij 54 bij 54 cm)
44. Cannerblok: blok met bepaalde afmetingen. (20 dik, 40 lang, 24 breed)
45. Sjrot: het krijt dat men gebruikt om op mergel te tekenen. Het is een soort zachte leisteen die tussen de steenkool wordt gevonden.
46. Pikke: het losmaken van de pikstoel van de achterwand.
47. Braam stoete: bij het zagen van een stoel de zaag teveel naar beneden drukken voor zodat hij niet tot achter doorzaagt.
48. Keephout of kruushout: Stuk gereedschap dat gebruikt wordt om maten af te tekenen op mergel.
49. Kruusbanne: maten aftekenen met behulp van een keephout.
50. Doomppe: met behulp van een koevoet een stuk mergel optillen om het te verplaatsen.
51. Het bit: als men een stoel om laat vallen wordt de losse mergel opgehoogd zodat het stuk niet helemaal kapot valt.
52. Zwaank make: een blok die op maat gemaakt wordt om gemetseld te worden wordt aan de achterkant kleiner gemaakt dan aan de voorkant zodat de metselaar toch op een makkelijke manier met specie kan werken.
53. Biepakke: verspringen i.v.m. een orgelpijp. Als zich rechts van het werk een orgelpijp bevindt, wordt enkele stoelen opgeschoven.
54. Ut werk: de plaats waar een breker aan het werk is.
55. Gekierde sjtool: alle stoelen zijn normaal 83 cm breed en 53 cm diep volgens een gemeentelijke bepaling. Om het front op breedte te houden wordt één stoel 53 cm bij 53 cm gemaakt.
56. Knabbehaup: plaats in de groeve waar mergelpuin gestort wordt.

57. De lengte: een serie stoelen in een rij.
58. Schneet: een zaagsnede.
59. Aafzège: een zaagsnede maken van het front tot de achterwand.
60. Op ut leeger lieke: de blokken worden in de bouw verwerkt zoals ze in de groeve lagen.
61. Mit ut leeger tègeinein: de blokken worden in de andere richting gemetseld dan ze in de grot lagen.

Slotopmerkingen

Zoals zoveel onderzoek, levert ook dit meer vragen op dan er beantwoord zijn. Om enkele leemten in onze kennis over blokbreken op te vullen, zouden er meer gegevens verzameld moeten worden over:

1. plaatselijke blokbreekmethoden. Volgens van Wijngaarden (1967) worden in de St. Pietersberg zeer hoge stoelen gezaagd, waarbij de blokbreker op een stellage werkt.
2. historische blokbreekmethoden. Van Wijngaarden (1967) geeft een zeer summier overzichtje hiervan. Verder zijn in dit verband belangrijk de honderden inscripties, waarvan de telmerken ('n soort boekhouding) en de huismerken (gaven bepaalde families het recht om op bepaalde plaatsen te breken) zeker door blokbrekers zijn achtergelaten.
3. de oorsprong van de techniek. Is het zagen van dit zachte gesteente een Zuid-Limburgse „uitvinding” of is deze techniek buitenlands? De samenhang met België (Jekerdal) ligt voor de hand, maar in Frankrijk (Loire-streek) was de techniek ook bekend. Hun gereedschappen set is haast identiek met het onze. Hebben de uit Frankrijk afkomstige monniken van Slavante (vermoedelijk de oudste blokbrekers) de al ver geëvolueerde zaag- en bouwtechniek met mergelsteen uit Frankrijk geïmporteerd?
En zou hiermee ook verklaard kunnen worden dat haast alle gotische kerken in Maastricht en omstreken geheel of gedeeltelijk van mergel zijn opgetrokken?
4. de verspreiding van de mergelbouw in Zuid-Limburg. Het valt ons op dat de mergelbouw – met uitzondering van kerken – zich in hoofd-

zaak beperkt tot de dalen van Geul, Jeker en Maas en de onmiddellijke omgeving daarvan. Daarbuiten bouwde men met ander materiaal: hout en leem (vakwerk), baksteen of breuksteen kunrader steen, silex en carbonische zandsteen). Zijn alleen de transportkosten bepalend geweest? Maar waarom zijn er dan zoveel dorpskerken van mergel?

5. de sociale plaats van de blokbrekers. Waren het zelfstandige boeren die het recht hadden de onder hun grond gelegen mergel te delven, boerenknechts die in de lange wintermaanden een bijverdienste vonden, kloosterlingen die permanent en volgens bepaalde schema's werkten of loonslaven uit bepaalde families?

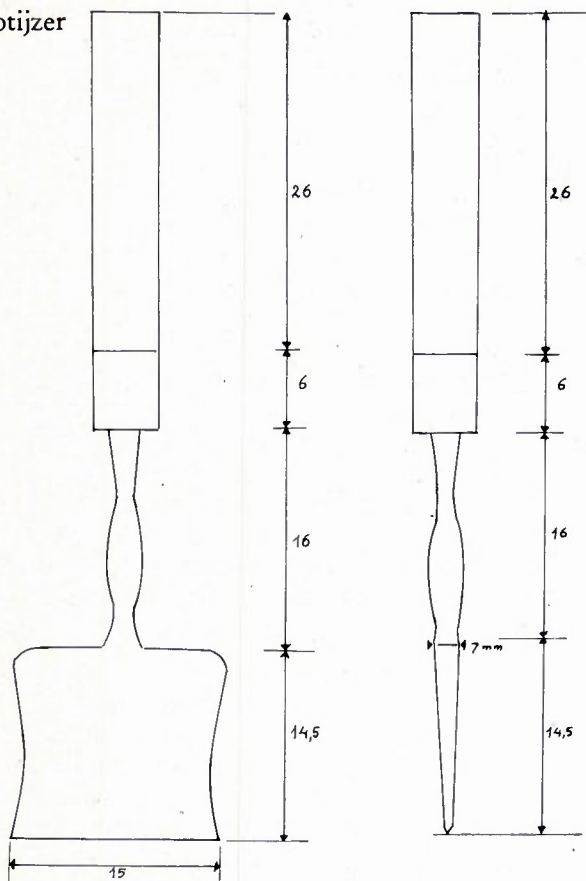
Het beantwoorden van deze vragen zou wetenschapsmensen jarenlang werk verschaffen. Het belang hiervan lijkt in ons land beslist niet groot en de tijd dringt: diverse grottenstelsels zijn of worden afgegraven en de blokbrekers sterven uit. Toch is er een leger van amateurs, mensen hier uit Zuid-Limburg die jarenlang gangenstelsels doorkruisten en notities maakten in schoolschriften en agenda's over plattegronden, huismerken, handtekeningen, gereedschap, inscripties, telmerken enz. enz.

Via deze weg zouden wij deze amateurs willen vragen hun activiteiten te bundelen en hun bevindingen te publiceren om zodoende het onderzoek van de zo unieke gangenstelsels uit Zuid-Limburg te stimuleren voor het te laat is.

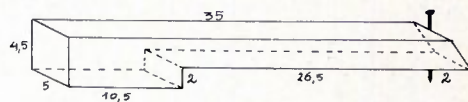
Literatuur

- Keuler, L., E. Lahaye en W. Sprenger - Limburgse bouwsteen in „Publications de la Société historique et archeologique dans le Limbourg. 46e jrg. 1910.
- Klein W. C. en F. H. van Rummelen - De natuurlijke bouwsteen-soorten van Limburg in „Het bouwbedrijf” 1925.
- Sprenger, J. - De Zuid-Limburgse mergel als bouwsteen in „Katholiek bouwblad”. Jrg. XIX nr. 21, 19 juli 1952; nr. 22, 2 aug. 1952; nr. 23, 16 aug. 1952 en nr. 24, 30 aug. 1952.
- Wijngaarden, A. van - Ons Krijtland Zuid-Limburg deel III, de ondergrondse kalkgroeven van Zuid-Limburg no 71 van de reeks wetenschappelijke mededelingen van de K.N.N.V. augustus 1967.

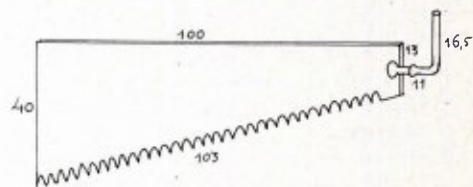
Stootijzer

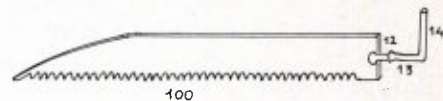
Kruishout

Blokzaag

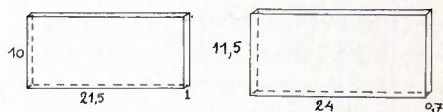
Opzetzaag

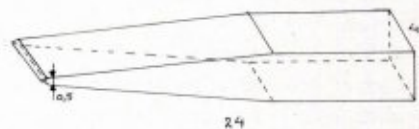
Schapsijzer

Schapsplaten

Kiel

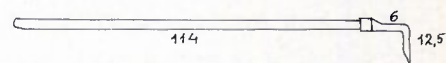

Pikbeitel

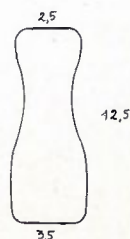

Hark

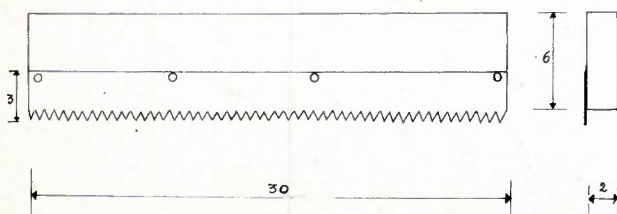
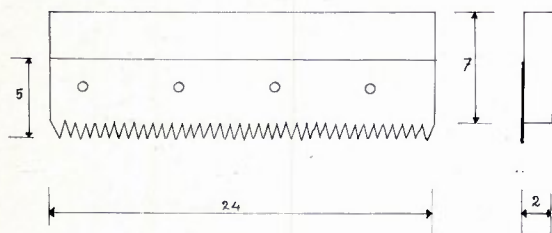
zij

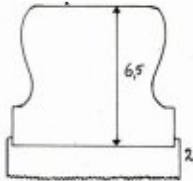
platte kant

Rabbatzaag

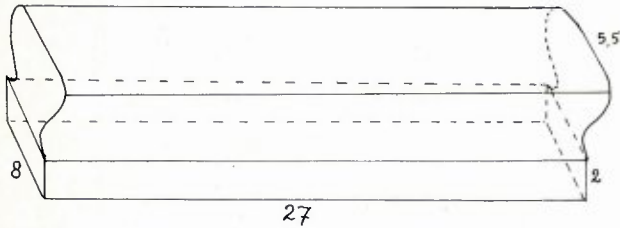

Schaaf

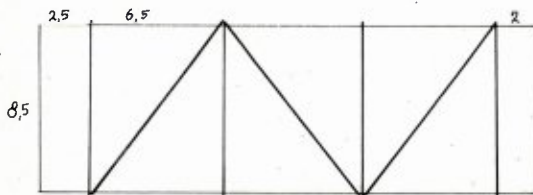

korte zijkant

lange zijkant

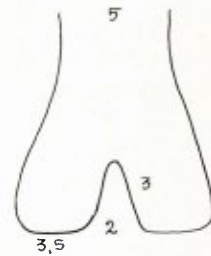
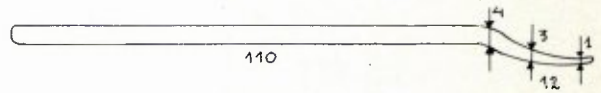
onderkant

Halve kortzaag

Koevoet

Linkse voorbeitel

Rechtse voorbeitel

Wel

